

FARABİ EPİSTEMOLOJİSİNDE ARZU YETİSİNİN KONUMU VE İŞLEVİ**Dr. Öğr. Üyesi Rafiz MANAFOV**

Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri, Din Felsefesi Anabilim Dalı, e-mail: r.manafov@alparslan.edu.tr, rafiz_manafov@hotmail.com, ORCID 0000-0003-0812-8554.

Arş. Gör. Zehra ORUK AKMAN

Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri, Mantık Anabilim Dalı, e-mail: zehra.oruk@alparslan.edu.tr, zhr_ork@hotmail.com, ORCID 0000-0002-3673-7536.

Özet

Fârâbî'nin bilgi felsefesinin ana hatlarını belirleyen temel kavramlardan biri, arzu (nuzu) kavramıdır. Epistemolojik hiyerarşisi içerisinde önemli ve belirleyici işleve sahip olan arzu kuvveti, ister düşünsel-entelektüel hareketin temel motivasyonunu sağlamak için, isterse de insanın ameli-pratik erdemlerinin gerçekleştirmek adına vazgeçilmez bir konuma sahiptir. Bir sistem filozofu olarak karşımıza çıkan Fârâbî'nin fikir dünyasına bakıldığında da epistemolojik süreç bundan tecrit edilememiştir.

Akletme, mütehayyile ve duyumlama gibi bahsi geçen yolların her biri ile kişi, farklı araçlar ve nesnelere kullanarak arzu kuvvesinin de etkisiyle bilgi elde etme girişiminde bulunur. Her biri farklı mecralara ve çeşitli bilgi türlerine hizmet eden bu yollar, madde ve suret ilişkisi çerçevesinde birbirlerine hizmet ederler.

Bu çalışmada arzu kuvvesinin bu güçlere ilişmesinin keyfiyeti ve bu sistem içerisindeki epistemik işlevi incelenerek yöneten-yönetilen, madde-suret, alt-üst ilişkisi çerçevesinde ele alınıp, irade-ihtiyar bağlamında değerlendirilecektir.

Anahtar sözcükler: Fârâbî, Epistemoloji, Nefsin Kuvvetleri, Arzu Yetisi, İrade-İhtiyar

THE POSITION AND THE FUNCTION OF THE DESIRE POWER IN FÂRÂBÎ'S EPISTEMOLOGY**Abstract**

One of the basic concepts that determine the main lines of Fârâbî's epistemology is the concept of desire. The power of desire, which has an important and determining function in the epistemological hierarchy, has an indispensable position either to provide the basic motivation of the intellectual movement or to realize the practical virtues of the human. When examined Fârâbî's world of thought who is a system philosopher, the epistemological process can not be isolated from that.

With each of the aforementioned ways such as reasoning, imagination, and sensation, the person attempts to obtain information by using different tools and objects with the power of desire. Each of these ways, which serve different field and various types of information, serve each other within the framework of the relationship of matter and form.

In this study, the nature of the attachment of desire power to these forces and its epistemic function in this system will be examined in the context of the ruler-ruled, matter-form, upside-down relationship and evaluated in the context of will.

Key Words: Fârâbî, Epistemology, Power of the soul, Desire Power, Will

Giriş

Düşünce tarihi boyunca insanın bilgi alma yöntemlerinin çoğunlukla akılsal mı, yoksa duyuşal mı olduğu konusu tartışılmalıdır. İslam filozofu Fârâbî'nin ve ondan sonra gelen düşünürlerin bilgi felsefelerinde ise, bilgi yönteminin hem ontik hem epistemik bütünlük içeren daha çeşitli ve hiyerarşik "bilme" (epistemik) ve "yapma" (etik) kuvvetleri söz konusudur. Fârâbî için de duyu verilerinin yanıltıcı olduğu ve mutlak kesinlik sağlamadığı açıktır. Bu açıdan her ne kadar duyularla elde edilen bilginin sıhhati tartışmalı olsa da duyular kendisinden önceki ve sonraki yetiler sayesinde önemli bir bilgi edinme yolu olarak kabul edilmiştir. Fârâbî'ye göre, "tahayyül", nefste kalan algı artışı veriler olduğundan, zihin duyumlananlar arasında kimi zaman doğru, kimi zaman yanlış birleştirme yahut ayırma yaptığı için mutlak doğruluktan uzaktır. Bu nedenle de bilginin yetkinliği söz konusu olduğunda, nefsi natika (akıl) en güvenilir yol olarak kabul edilmiştir. Nefsi-ğaziye'den başlayarak nefsi-natika'ya kadar hareket süreci içerisinde arzu kuvvetini merkezî konuma yerleştiren Fârâbî'nin düşünce sisteminde bir şeyin bilgisinin kazanılması, yahut fiilin ortaya çıkmasını sağlayan etkenler oldukça tafsilatlı işlenmiş, bilginin elde edilmesinin, arzu (nuzuiyyet) kuvvesinin eşliğinde, sair yollarla gerçekleştirildiği öne sürülmüştür.

Sırasıyla duyumlama, mütehayyile ve akletme güçleri olarak karşımıza çıkan bu yetiler kendi aralarında belli bir hiyerarşi içinde çalışırlar. Ancak arzu kuvvesinin işlevi bu sistemdeki konumu ile son bulmaz. Nitekim Fârâbî açısından birbirlerinden farklı olarak ele alınan irade ve ihtiyar, merkeze alındığında da arzu kuvvesinin vazgeçilmez bir konumu mevcuttur. İdrak, duyumlama ve hayal etme süreçlerine, başlangıçta ve sonuçta ilişen arzu kuvvesi bazı mevzularda sadece insanlara hasredilmiş, ancak bazı konularda hayvanlarda bulunduğu da belirtilmiştir. Çalışmamızda arzu kuvvesinin bu güçlere ilişmesinin keyfiyeti ve bu sistem içerisindeki epistemik işlevi incelenerek yöneten-yönetilen, madde-suret, alt-üst ilişkisi çerçevesinde ele alınıp, arzu kuvvesinin temel işlevleri yapısal ve içeriksel açıdan tartışılacaktır.

Alemin Tanrı'dan sudur ettiğini düşünen Fârâbî'nin varlık felsefesinde ontoloji ve epistemoloji birbirinden bağımsız, yahut bir-biriyle zıtlık teşkil eden iki farklı şey değildir. Bilakis, göksel cisimler ve kürelere hayatiyet ve nefis yakıştırdığı gibi, Ay-altı madde aleminin farklı hiyerarşik boyutlarında, nebâtî, hayvanî ve insanî olmak üzere farklı ruhsallık düzeyleri söz konusudur. Ayrıca bu hiyerarşinin çeşitli mertebelerinde yer eden varlıkların her biri Tanrı'nın şaşmaz adaletinin ve cömertliğinin eseri olduğuna göre, hak ettikleri konumdadırlar. Dolayısıyla, Fârâbî'nin düşünce sisteminde ontolojik ve epistemolojik bir varlıkla karşı-karşıya olduğumuz kadar, ahlâkî bir durumla da karşılaşmaktayız. Hatta, toplum ve bireydeki ahlâkiliğin kökeni bile, Fârâbî sisteminde bu ilahî "kozmetik" adalete dayanmaktadır.

Bahsi geçen varlık mertebeleri, varlığın Tanrı'ya olan yakınlığı ve uzaklığı söz konusu olduğunda, sırasıyla "yetkinlik", "daha az yetkinlik" ve en sonunda da maddî düzlemde "yetkinsizlik" olarak derecelendirilmektedir. Zikredilen varlık düzleminin en başında, metafiziğin konusu olan Tanrı (düşüncesi) konumlandırılmaktadır. İnsanın özünü kavraması için, ilkin evrenin özünü kavramayı şart koşan Fârâbî'ye göre, evreni tanımadaki gâye en yüksek gâye olan Tanrı'nın bilinmesiyle mümkündür (Küyel, 2017: 23).

Bu kozmik hiyerarşi içerisinde insanoğlu da ruhun aslî ve talî yetileriyle onların bedensel karşılıkları olan organlarla birlikte, yine hiyerarşik bir yapı

içerisinde ortak bir hedef doğrultusunda uyumlu hareket ettikleri bir bütündür ve her alt yeti, kendisi önceleyen varlığın gâyesine katılır ve onun için ontolojik anlamda bir araçlık misyonu üstlenir. Bu işleyiş sürecinin en sonunda bedensel organların ve nefsanî güçlerin en son amacı olan akıl yer alır (Aydın, 2018: 107).

Mutlak varlık hiyerarşisini kavramanın yegâne ölçütü akıldır. Her ne kadar “akıl” sözcüğüne yüklenen mana, filozoflarca farklılık gösterse de, aklın bilgi oluşturma özelliği konusunda herhangi bir ihtilaf bulunmamaktadır. Çünkü Fârâbî açısından akıl çeşitli manaları içermekte ve ifade etmektedir. Örneğin, ilki halkın bir insan hakkında “o akıllıdır” dediği şeydir. İkincisi, kelimcilerin “bu aklın gerektirdiği veya reddettiği şeydir” diyerek sıkça tekrarladıkları akıldır. Üçüncüsü, Aristoteles’in *Kitabü'l-Bürhan*'da (İkinci Anlatıklar) sözünü ettiği akıldır. Dördüncüsü, onun *Kitabü'l-Ahlâk*'ın (Nikamakhos Ahlâkı) altıncı bölümünde anlattığı akıldır. Beşincisi, *Kitabü'n-Nefs*'te (De Anima) sözünü ettiği akıldır. Altıncısı, *Kitabü Maba'de't-tabia*'da (Metafizika) anlattığı akıldır (Fârâbî, 2003: 127). Zihnin, ilke ve kategorilerinin doğa ve evrenle, daha genel bir ifadeyle varlıkla tam bir uyum içerisinde olduğu ve varlığı kavramanın yetkin aracı olarak akı ve onun en yetkin aleti olarak Mantık biliminin ilkelerinden hareket edilmesi gerektiğini savunan Fârâbî, bu yaklaşımıyla da ‘ikinci muallim’ olduğunu bir kez daha göstermiş olur.

Bilginin haz verici özelliğinin temelleri, Fârâbî açısından -birçok konuda olduğu gibi- Aristoteles'ten mülhem bir hareket noktasıdır. Aristoteles'in *Metafizik* adlı eserinin girişinde bulunan “insanlar doğal olarak bilmek isterler” (Aristoteles, 2019: 107) ifadesinin ima ettiği yaklaşıma benzer şekilde Fârâbî, insanın bilmekten haz duyacağı ve bu hazzın derecesinin bilinen şeyin kesinliği ölçüsünde çoğalacağını, kavranan şeyin de ne kadar kesin olursa ona eşlik eden sevincin o denli tam olacağı sonucuna ulaşır (Fârâbî, 2001: 95).

I. Arzu Yetisinin Klasik Felsefede Ele Alınışı

Arzu kuvveti, Fârâbî'nin ontik ve epistemik sistemi içerisinde, beslenmenin, duyuların, tahayyül ve aklın yanı sıra insan nefsinin oluşturan beş temel kuvvetten biridir. Arzu kavramının tanımının geleneksel ve postmodern felsefede farklı değerlendirildiği görülmektedir. Klasik felsefede “her duygu zihin ve bedende belli faaliyetlere neden olduğu için arzu duygusu artı faaliyet” olarak tanımlanırken, postmodern felsefe açısından ise bir şeye ulaşmak, bir şeyi elde etmek için duyulan yoğun istek manasındaki arzu, “bireydeki akıl gücünü dumura uğratan libidinal güçleri ve itkileri” (bkz. Cevizci, 2002: 96-97) olarak tanımlanmaktadır. Felâsifenin arzu ilkesini nefsin yetisi olarak ele almaları kendilerine özgü bir tartışma değildir. Özellikle Fârâbî'nin arzu yetisine yüklediği niteliklerin Aristoteles'in ruh felsefesinde yer alan akılla arzu arasındaki ilişkiye yakınlığı dikkat çekicidir. Nitekim Aristoteles'in *Nikomakhos Ahlâk*'ının VI. kitabının ikinci bölümünde insan ruhunda 3 farklı yeti olarak duyum, arzu ve akıl kuvvetlerinin olduğundan bahsetmesi, İslam filozofları için bu alanda büyük malzeme ve kaynak oluşturmuştur.

Aristoteles'e göre ruhta akılsal ve akıl-dışı olan iki özellik vardır. Fârâbî'nin beslenme ve büyüme kuvveti Aristoteles'te ruhun akıl-dışı yanına denk gelir. Ruhun bu boyutu bütün canlılarda ortaktır. Ruhun akılsal boyutu ise iki türdür:

- a. *asıl anlamda akılsal,*
- b. *akılsal olmamakla birlikte akıldan pay alan fakat ona direnen akıldışı cephe*

Ruhun akılsal boyutu asli anlamda akılsal olduğuna göre entelektüel erdemlerin kaynağı olduğu halde, ruhun akıldan pay alan, fakat arzu ve iştah yetisinden kaynaklandığı için akla direnen boyutu ahlâkî erdemlerin temelini teşkil etmektedir. Tüm Yunan felsefi mirasını ve onun İslam coğrafyasındaki “öğrencilerini” toptan reddeden İslam mütekellimi Gazzali, varlıktaki hareket ilkesini açıklarken onlarla örtüşür şekilde, onu *harekete sebep olan ve doğrudan hareketi gerçekleştiren* olmak üzere ikiye ayırır. Ona göre harekete sebep olan, istek ve arzu gücüdür. İstem konusunu olan yahut kaçınılması gereken bir izlenim hayal gücüne yansıdığı anda bunlar hareketi gerçekleştiren gücü aktif hale getirir. Bu gücün de şehvet ve öfke gücü olarak iki boyutu vardır. Şehvet gücü, zorunlu veya yararlı olması bakımından hayal ettiği nesnelere haz almak üzere o yönde hareket eder. Öfke gücü ise, zararlı ve bozucu olması açısından hayal edilen şeye üstün gelmek için o yönde hareketi sağlar. İradeli fiiller işte bu güç sayesinde tam anlamıyla gerçekleşmiş olur (Gazzali, 2019: 180).

Arzu yetisi her tür bedensel ve ruhsal yönelimin iradi boyutlarıyla bağlantılıdır ve tahayyül ile olduğu gibi düşünme yetileri ile de sıkı bir ilişki içerisindedir. Akılsal olduğu kadar bir irade varlığı olarak da görülen insan, hem bilmeye hem de yapmaya yönelik tüm motivasyonlarını bu güç sayesinde kazanmaktadır. Fârâbî'nin arzu kavramına yüklediği anlamlar yukarıda bahsi geçen değerlendirmelerle yer yer örtüşen, bazen ayrışan özellikler taşımaktadır. Bizim bahsedeceğimiz klasik felsefedeki tanımıyla, Fârâbî'nin yüklemiş olduğu olumlu epistemik işlevlere sahip olan arzu kavramı olacaktır.

II. Nefsin Kuvvetleri ve Arzu Yetisinin Konumu

Fârâbî'nin varlık hiyerarşisinde, doğumdan hemen sonra insanda ilk beliren kuvvet, beslenme kuvvetidir. Bundan sonraki doğal gelişim sürecinde beslenme kuvvetinin ardından duyumsama kuvveti ortaya çıkmakta ve bu kuvvet sayesinde insan, dokunulan şeylerin, tat ve kokuların, seslerin ve görülen şeylerin farkına varmaktadır. Duyu organları vasıtasıyla duyumsanan öğelerden elde olunan suretler, ortak hisse aktarılmakta ve bu aşamada duyumsanan öğelere karşı istek veya onlardan kaçınma arzusu ortaya çıkmaktadır.

Arzuya kadarki süreçler: Görüldüğü üzere, Fârâbî'nin kuvvetler hiyerarşisinde arzu gücü öncelikle konum olarak nefsi güçlerin ortasında yer almaktadır. Fakat diğer güçlerin münferit ve bağımsız özelliklerinden farklı olarak aynı zamanda nefsin kuvvetlerinden birçoğunun içerisinde düşünme ve eyleme sürecinin güdüleyici faktörü olarak da bulunmaktadır. İnsanda ilk var olan kuvvet besleyici kuvvettir. Kendisiyle beslendiği kuvvetten sonra sıcaklık, soğukluk, renkler, sesler, kokular ve benzerleri gibi dokunma ve hissetme ile ortaya çıkan duyu kuvvetleridir. Duyular ortaya çıkınca bir şeyi isteme yahut ondan kaçınma yönünde oluşan kuvvet arzu (niza') kuvvetidir (Fârâbî, 1997:75).

Arzu sonrası süreçler: Arzu kuvvetinin doğmasıyla varlığa yönelen duyuların, varlıktan aldıkları suretlerin nefste var olması, tahayyül yetisi sayesinde. Tahayyülün bunun dışında, varlıklardan aldıkları suretleri birleştirme ve ayırma yaparak onlardan, suretlerden ayrı bilgi değerinde

tasavvurlara ulaşma fonksiyonu da söz konusudur. Tahayyül yetisinin üzerinde, insanı gerçek bilgiye ulaştırma imkânı taşıyan, Tanrısal akıl olan Faal Akıl'la irtibat kurabilen kuvveyi-natıkası söz konusudur ki, bahsi geçen bütün kuvvetlerin nihaî amacı akla veri sağlamaktır.

Diğer kuvvetlerde olduğu gibi arzu kuvvetinin de reisliği altında kendisine hizmet eden yardımcıları bulunur, aynı zamanda onun da amir kuvveti vardır. Fârâbî'ye göre iradenin meydana gelmesine birincil sebep olan nefsin bu kuvvetidir. Bu sebeple de bizim bir şeyi istememiz veya onu reddetmemiz konusunda irade olayı belirleyici olmaktadır. Fârâbî'ye göre arzu kuvveti insanın bedensel fiillerinde bulunması sebebi ile irade, idrak edilen şeye arzu ile yönelmelidir. Çünkü iradeyi ortaya çıkaran arzudur. Dolayısıyla bu kuvvet, duyum, tahayyül ve akıl gücüne hizmet etmektedir (Aydınlı, 2008: 88). Bu çerçevede nefsin arzu etme kuvveti, kin ve sevgi, dostluk ve düşmanlık, katılık ve acıma gibi nefse ait duyguları oluşturur.

Tahayyül yetisinin karşısında beliren bir imaj karşısında, olumlu yahut olumsuz bir tepkiyi sağlayan arzu gücüdür. Fârâbî'yle örtüşür bir biçimde İbn Rüşd de hayal gücü olmaksızın istek gücünden bahsetmenin imkansız olduğunu savunur. Ona göre de tahayyül fiili sonucunda, hayal gücünün nesnesi olan şeye karşı, onu yönelten ve onun elde olunması için iten bir şevk ve istek (el-kuvvetü'l-şehvaniyye) yahut ondan uzaklaşmaya iten, hoşlanmamaya ve ondan kurtulmaya neden olan öfke (el-kuvvetü'l-gadabiyye) ortaya çıkar. İnsan bu süreçte ayrıca seçme (ihtiyar) gücüne de sahip olmasıyla diğer canlılardan ayrılmaktadır (İbn Rüşd, 1950: 97-98).

Fârâbî düşüncesinde nefis sahibi varlıklar semavi cisimlerin nefsleri, düşünen canlıların nefsleri ve düşünmeyen canlıların nefsleri olarak sınıflandırılabilir (Fârâbî, 2017: 39). Maddî cisimlere gelince, onların oluşabilmesi için unsurlardan ve zıtlardan oluşan farklı terkiplerin bulunması gerekir. Türü terkipler bir araya gelerek, suretleri ve içerdikleri maddeler doğrultusunda ontolojik açıdan farklı mertebelerde bulunan "var"lara sebebiyet verir. Maden, bitki, hayvan ve insan sırasıyla daha az terkipten başlayarak daha çok ve karmaşık terkinin sebebiyet verdiği varlıklardır (Fârâbî, 2019: 116).

Bahsi geçen varlıkların tâbi olduğu birbirinden farklı türlerin her birinde varlıklara mündemiç birtakım güçler bulunarak bu güçler sayesinde varlıklar, kendiliklerinden hareket eder, başka varlıklara fail suretinde etki eder ve başka varlıklardan etkilenirler. Yardım ve zıtlama şeklinde iki tür etkiden söz eden Fârâbî, varlıkların bazı varlıkları etkilemeleri (fail etkisi) veya başka varlıklardan etkilenmelerinin de sık sık, nadiren ve eşit derecede etki olarak üç şekilde vuku ettiklerini ifade eder (Fârâbî, 2019: 116-118).

Varlıklarda bulunan türlü güçler, insan özelinde ele alındığında Fârâbî'ye göre ilk ortaya çıkan güç beslenme gücü olup, sonrasında sırasıyla dokunma, tatma, koklama, işitme ve nihayetinde görme güçleri oluşur. Bahsi geçen duyu güçlerine eşlik eden çok kuvvetli başka bir güç daha vardır ki duyumlanan şeylere karşılık kişide oluşan istek ya da isteksizliği sağlayan arzu (nuzuiyyet) gücüdür. Sonrasında kişinin duyumunun nesnesi olan şeylerden uzaklaştığında, tecrübesine konu olan varlıkların onun nefsinde bıraktığı birtakım izler vardır ki bu izleri saklayıp koruyan, kendisi ile duyular arası birleştirme (terkip) ve ayırma (tafsil) yapılan, mütehayyile kuvvetidir (Fârâbî, 2019: 132-134; Fârâbî, 2017: 39-40).

Görüldüğü gibi Fârâbî, insanda mündemiç bulunan güçleri incelerken ilkelinden başlar. Onun varlıkları maden, bitki, hayvan ve insan olarak türlere

ayırması yalnızca yatay bir sınıflandırma değil, aynı zamanda ilkelinden en yetkinine doğru giden hiyerarşi eksenli epistemik bir varlık sıralamasıdır. İnsanda ilk olarak, bitki ve hayvan türlerinin fertlerinde de bulunan beslenme gücünün oluştuğunu; bununla birlikte duyumlama gücünün belirdiğini ve ona eşlik eden arzu kuvvesinin canlıyı yönlendirdiğini belirtir. Buradan sonrası artık insanlaşma sürecinin belirginleştiği yeti evreleridir. Fârâbî beslenmeden natıkaya doğru giden sürecin arzu ve mütehayyile yetileri eşliğinde gerçekleştiğini şu sözler ile ifade eder:

...Bu güce (mütehayyile), insanın tahayyül ettiği şeye yönelik bir arzu da bitişir. Sonra, bunun ardından insanda kendisi ile makulleri akletme imkânı bulunduğu, kendisi sayesinde güzel ile çirkini temyiz ettiği ve kendisi sayesinde sanatları ve ilimleri elde ettiği akletme (natıka) gücü ortaya çıkar. Bu güce de yine insanın aklettiği şeye yönelik bir arzu bitişir (Fârâbî, 2019: 134).

Canlı varlıklar duyum yetisi ile nesnelere algılamasına rağmen zararlı-yararlı, kötü-iyi ayırdına duyuları ile varamaz. İnsanlarda bu işlemi gerçekleştiren natıka kuvvesi bulunurken, düşünemeyen canlılarda natıka kuvvesi dışında üç güç bulunur. Mütehayyile yetisi, bazı düşünemeyen canlılarda düşünen canlılardaki natıkanın işlevini görürken, bir kesim canlılarda yalnızca duyumlama ve arzu güçleri bulunur (Fârâbî, 2017: 40). Beslenme, duyumlama, mütehayyile ve natıka kuvvelerinin her birinin bir yönetici ve/ya yardımcı ve hizmetçileri olmak ile birlikte, her birine belirli aşamalarda kendisi ile şeye iştia ve kerih duymanın gerçekleştiği yine kendisinin de yardımcı ve hizmetçilerinin bulunduğu arzu yetisi ilişir. Bu birleşmenin keyfiyetini anlamak için bahsi geçen kuvvelerin yardımcı ve hizmetçilerini tanımak önemlidir.

Fârâbî'ye göre beslenme gücünün yöneticisi kalpte bulunurken, yardımcı ve hizmetçileri mide, dalak, böbrek, gibi sair organlar olarak karşımıza çıkar. Organların her biri dolaylı olarak kalbe hizmet ettiği gibi kendi aralarında her biri kendisine hizmet edene yönetici, hizmet ettiği yardımcı konumundadır. Mesela, mesane böbreğe, böbrek karaciğere, karaciğer kalbe hizmet etmek sureti ile birbirlerine yönetici ve yardımcı olurlar. Duyum gücünde de benzer durum söz konusu olup bir yöneticisi -ki o kalpte bulunur- ve onun yardımcıları olan beş duyusu vardır. Mütehayyile gücü ise yardımcıları olmaksızın tektir ve kalptedir. Zira o duyumdan elde ettiği verileri saklar ve onlar üzerinde gerçeklikte karşılığı olsun yahut olmasın dilediği tasarrufta bulunur. Natıka kuvvesi ise bizatihi kendisi yönetici olup, diğer güçlerde bulunan tüm yöneticilere yöneticilik eder (Fârâbî, 2019: 134-136).

Beslenme gücü bedene hizmet etmek için varken, duyumlama ve tahayyül güçleri, hem bedene hem de akletme gücüne, arzu gücü ise tek tek hepsine hizmet eder. Akıl, beden olmaksızın var olmadığından bedene hizmet, aynı zamanda akla hizmettir. Amelî ve nazarî olmak üzere iki kısım akletme güçleri arasında ise amelî akletme, nazarî olana hizmet ederken; nazarî akletmenin tek maksadı mutluluğu elde etmek olduğundan hizmet ettiği herhangi bir üst güç yoktur. Ancak tüm bu güçlerin işlevlerini yerine getirip maksatlarına ulaşmaları için arzu gücüne ihtiyacı vardır (Fârâbî, 2019: 166; Fârâbî, 2017: 39). Nitekim bu durumu Fârâbî, *“Duyumlama, tahayyül ve düşünüp taşınma güçleri, duyumlanan veya tahayyül edilen veya düşünüp taşınma konusu olan veya bilinen şeye yönelik olarak kendilerine bir istek/iştia eşlik etmedikçe kendi fiillerini yapmada yeterli değildirler. Zira irade, idrak edilene arzu gücüyle ulaşmaktır.”* (Fârâbî, 2019: 166) şeklinde özetler.

Natika kuvvesinin mütehayyile yetisine, duyum gücünün yöneticisine ve beslenme yetisinin yöneticisine yöneticilik yapması ve insan dışındaki varlıklarda bulunmayan natika kuvvesinin tüm diğer güçlerden üstün olması, insanın hayvanlar ile ortak olan diğer güçleri göz önüne alınırsa bahsi geçen güçlerde insan için bir nizam, bir sınırlandırıcı yahut yönlendirici olduğu açıktır.

Fârâbî, hususiyetle düşünen canlıların nefslerinin nitelikleri olarak ifade ettiği düşünme, arzu, tahayyül ve duyum gibi özelliklerden düşünme için insanın ilim ve sanatları öğrenmesini sağlayan yeti tanımını kullanır. O, arzuyu, kişinin bir şeyi istemesi ya da ondan kaçınması yani kin-sevgi, dostluk-düşmanlık, gaddarlık-merhamet gibi dikatomilerin kendisi sayesinde olduğu bir güç olarak beyan eder (Fârâbî, 2019: 39).

Yöneten-yönetilen ilişkisi çerçevesinde arzu kuvvesine gelince, bu güç, kendisi sayesinde bir şeyin istenmesini ya da istenmemesini sağladığından kendisi yönetici bir güç olup yardımcıları vardır. Bir şeye yönelmek veya terk etmek için gerekli olan ve yukarıda da bahsi geçtiği üzere insanın güçlerini sınırlandırıp yönlendiren hüküm olarak "irade", arzu yetisi sayesinde oluşur. Nitekim irade, kişinin bir şeyi bilmesine, bedeni, yahut bedeninin bir organı ile bir şey yapmasına yönelik olan arzuya dair hükümdür. Bahsi geçenlere yönelik arzuyu gerçekleştiren, kaslar ve sinirler olmak üzere yardımcı bir takım güçler vardır. Bu yardımcıları eller, ayaklar ve iradenin hizmetinde hareket eden organlardır (Fârâbî, 2019: 136).

Fârâbî düşünce sisteminin geneline hâkim olan alt-üst, madde-suret, yöneten yönetilen ilişkisi insanî güçler konusunda da açıkça kendisini göstermiştir. Buraya kadar incelemiş olduğumuz insanî güçler kendilerine arzu yetisi ilişerek gerçekleşen ve arzunun da bizatihi kendisinin irade ile dizginlendiği bir silsile oluşturur. Fârâbî epistemolojisinde arzunun epistemik işlevi, duyumlama, mütehayyile ve akletme güçleri doğrultusunda gerçekleşen bilme eyleminin merkezinde irdelendiği gibi, arzu yetisinin etik değeri de gözden kaçırılmaması gereken bir konudur.

III. Arzu Yetisinin Epistemik İşlevi ve Etik Değeri

Fârâbî'ye göre, bir şeyin bilgisini elde etmek, birkaç farklı yol ile gerçekleşebilir. Bu süreçte önemli etkenlerden biri duyumlar iken, bir diğeri tahayyül ederek ya da aklederek gerçekleşmesidir (Fârâbî, 2019: 138). Yukarıda bahsedildiği üzere duyumlar, algımızın nesnesi olan varlıkların müşahadesi yolu ile gerçekleşirken, tahayyül, duyuların nefiste bıraktıkları izle(nimle)rin zihin tarafından sınırsız kombinasyonu olarak karşımıza çıkar. Akletme ise zihinde bulunanlardan doğru sonuç çıkarmak maksadı ile akıl yürütme şeklinde gerçekleşir.

Ahlâkî erdem ve eylemlerin vazgeçilmez ilkeleri olan iradî ve ihtiyarî durumlara gelince, Fârâbî, hoşlanma ve tikslenme, tercih ve kaçınma, öfke ve memnurluk, zulüm ve merhamet, sevgi ve nefret gibi psikolojik durumların arzu kuvveti sayesinde ortaya çıktığını belirtir (Bircan, 2013: 143). Dolayısıyla, ona göre arzu yetisi duyuların ortaya çıktığı aşamada belirir ve bedenin ilgili organları dağılmış kuvvetler sayesinde epistemik ve etik fonksiyonunu icra eder (Aydınlı, 2018: 106-107). -denebilir. Arzu, natika ile bilgisi elde edilecek herhangi bir şeye yönelik olunca, natikanın kendisinde bulunan fikir, teemmül, reviyeye ve çıkarsama gibi başka güçler vasıtası ile bilgi elde edilir. Bilgisi duyum ile elde edilecek bir nesneye yönelik bir arzu olduğunda bedensel bir fiil ve nefsanî bir meyil gerekir ki, bu duruma Fârâbî,

göz kapaklarımızı kaldırıp görmek istediğimiz bir nesneye doğru bakışımızı örnek verir.

Tahayyül yetisinde ise biri; geçmişte olan yahut gelecekte olması umulan şeyin hayal edilmesi veya mütehayyile gücü tarafından oluşturulan bir şeyin temenni edilmesi; diğeri ise duyumlama yahut akletme yoluyla mütehayyile yetisine gelen olmak üzere iki durum söz konusudur. Bu tür tahayyüli bilgi, duyumlama ile geliyorsa korkulan yahut güvenilen, akletme ile geliyorsa, gelenden başka bir şey olarak tahayyül edilmesi yolu ile bilgi elde etme eylemi gerçekleşir (Fârâbî, 2019: s. 140).

Buraya kadar bahsedilen nefse ait güçler, yukarıda sözü geçtiği gibi yalnızca yöneten-yönetilen değil, aynı zamanda Fârâbî tarafından madde-suret ilişkisi çerçevesinde de değerlendirilebilir. Fârâbî'nin ontik hiyerarşisinde suretin maddeden daha evla olduğu, güçler arasındaki hiyerarşi dikkate alındığında da bir kez daha belirgin şekilde ortaya çıkar. Zira en ilkelden en yetkine doğru beslenmeden başlayıp, natıkada son bulan nefsin güçleri kendi aralarında da derecelendirilmiştir. Ona göre yönetici beslenme gücü, kendisinden üst mertebede bulunan yönetici duyum gücünün maddesi iken, yönetici duyum gücü de onun suretidir. Bu silsile sırasıyla şöyle devam eder; duyum gücü mütehayyile gücünün maddesi, mütehayyile gücü, akletme gücünün maddesi iken, akletme gücü mütehayyilenin, mütehayyile de duyumlamanın sureti olarak karşımıza çıkar. Natıka kuvvesinin maddesi olan bir suret söz konusu olmadığından o, kendisinden önceki tüm suretlerin suretidir (Fârâbî, 2019: 140). Bu hiyerarşik sistem içerisinde arzu gücü ise herhangi bir suret-madde ilişkisine tabi olmayıp, bu ilişkiye tabi olan diğer güçleri dinamize eden yetidir.

Fârâbî'ye göre kişinin mutluluğunu nazarî akıl ile bilmesi, bir şeyi gaye olarak belirlemesi ve onu arzu gücü ile istemesi, reviyeye (düşünüp taşınma), mütehayyile ve duyuların yapması gerekenleri gerçekleştirilmesi ve arzu gücünün aletleri aracılığı ile birtakım fiilleri oluşturması neticesinde iyi ve güzel eylemlerin ortaya çıkmasında arzu gücünün önemi alenîdir. (Fârâbî, 2019: 166) Fârâbî açısından, mutluluğun da temelinde arzu (nuzuiyyet) ile istemek ve arzu ile gerçekleştirmek bulunur. Arzu, sadece mutluluğun değil mutsuzluğun ve çirkin eylemlerin temelinde de bulunur. Nitekim bahsi geçen eylemler ve amaçlar zincirinde arzu ile istenilen ve gerçekleştirilen şey bilinmez yahut bilindiği halde amaç edinilmez ya da olması gerekenden başkası amaç edinilirse insanın tüm eylemleri çirkin ve kötü olur (Fârâbî, 2019: 168; 2017: 85-87).

Dolayısıyla, arzu kuvveti kendisiyle bir şey istenen ya da istenmeyen (kendisiyle bir şeyden kaçınılan) nefis yetisidir. Diğer kuvvetlerde olduğu gibi, arzu kuvvetinin hem amiri hem de fiilini gerçekleştiren hizmetkarları vardır. İrade işte bu kuvvetin istemi yahut istemsizliği sayesinde ortaya çıkmaktadır. Fârâbî iradeyi söz konusu karşıt güçlerin karşılaşmasında verilen karar, varılan sonuç olarak değerlendirir. İrade bir şeyi bilmeye veya bedeninin tümü ile ya da onun bir organı ile bir şeyi yapmaya yönelmez. Buradaki yönelme sadece irade kuvveti sayesinde olur. Aynı zamanda bedensel fiiller de bu irade kuvvetinin hizmetkarı olan kuvvetler tarafından gerçekleştirilir (Fârâbî, 1997: 77). Genellersek, irade arzu olunan şeye yönelmez. Canlılarda iradeyi meydana getiren kuvvet arzu kuvvetidir. Özel olarak insanda ise buna ek olarak duyusal, tahayyüle dayalı ve nihayet akılsal eylemlerin gerçekleşmesi arzu yetisinin insan iradesini yönlendirmesine bağlıdır. Dolayısıyla arzu kuvveti insanın erdemli yahut erdemsiz eylemlerinin dinamik gücü olmanın

yanı sıra, aynı zamanda hem duyuların hem tahayyülün hem de aklın kuvvetlerine hizmetkardır (Aydınlı, 2018: 106). Bedenî fiilleri gerçekleştirmek için bedenın eller, ayaklar ve diğerk organlarına dağılmış olan kuvvetler, hareketlerini irade gücü sayesinde ortaya koyarlar (Fârâbî, 1997: 78).

Nefs, hakikatte arzu etme melekesi ile bir şeyi ister veya ondan kaçark nefret eder, bir şeyi özler ya da ondan hoşlanmaz. Fârâbî, böylece insanda her tür bedensel ve ruhsal gelişimin iradî boyutuyla bağlantılı olarak duyum, tahayyül ve düşünme yetileriyle sıkı bir ilişki içinde görevini yerine getiren nefsin arzu etme melekesinin konum ve işlevini belirlemiş olur.

Sonuç

Bir sistem filozofu olarak Fârâbî'nin bilgi felsefesi ile varlık düşüncesinin bütünlük oluşturduğu, ontik yapıdaki kozmik hiyerarşinin nefsin kuvvetleri olarak değerlendirildiğı epistemolojisi ile örtüştüğü görülmektedir. Nefsin en alt düzeyi olan gaziyeden insanî nefsin son sınırı olan nefsi-natikaya kadarki aşamalarında bir düzenlilik söz konusudur. Çalışmamızın konusunu oluşturan arzu kuvveti de bu sistem içerisinde hem bilginin oluşumunda hem de insan eylemlerinin ortaya çıkmasında önemli bir konum ve işleve sahiptir. Fârâbî, "hocası" Aristoteles'ten hareketle insanın doğal bir özelliğı olarak ele aldığı bilme eyleminde dinamik güç olarak arzu yetisini merkezî konuma yerleştirmiştir. "Aklın şehveti" olarak değerlendirilebilecek arzu yetisi, insanın fiillerini yapmasına neden olan, insanı bilmeye ve yapmaya iten temel faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Şöyle ki, arzu kuvvesi, nefsin gaziyeye kuvvesi sayesinde maddesel durumlardan alınan hazzı, mütehayyile gücünde insanın duyusal olanın izleniminden ve hatırlanmasından alınan zevki; nefsi-natikada ise insanın bilmeye olan ihtirasını sağlayan ve bu fillerde katalizatör işlevi olan nefsanî bir güçtür.

Diğerk nefsanî kuvvetlerde olduğu gibi, arzu yetisi de bu fillerini bedensel yardımcıları ile gerçekleştirdiğı gibi, ruhsal yönelimlerle de ortaya koymaktadır. Fakat, nefsin diğerk kuvvetlerinden farklı olarak arzu yetisi, bütün kuvvetlerde fiili olarak mevcuttur. Örneğın, beslenme gücü bedene hizmet etmek için varken, duyumlama ve tahayyül güçleri hem bedene hem de akletme gücüne hizmet eder, fakat arzu gücü tek tek hepsine hizmet eder.

Bu açıdan Fârâbî epistemolojisinde ve ahlak sisteminde arzu yetisi, iki temel özelliğı ile yer almıştır;

- Arzunun bilmede harekete geçirici gücü,
- Arzunun eylemede harekete geçirici gücü.

Fârâbî, duyuların duyulur olana yönelik olarak duyma, hatırlama ve onlardan yeni tahayyülî durumlar ortaya çıkarma fiilinin; aklın akledilir olana yönelik akletme eyleminin; aynı zamanda iyi fillerin sonuçlarından hoşlanma ve kötü fillerin sonuçlarından kaçınmanın arzu gücü olmadan imkansız olduğunu savunur. Bu durumda bilgide olduğu gibi, irade ve ihtiyar da arzu kuvvetinin istemi yahut istemsizliğı sonucunda ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla Fârâbî'nin bilgi sistemi içerisinde, arzu yetisi hem bilginin oluşumunda hem de ahlaki erdem ve eylemlerin gerçekleşmesinde vazgeçilmez merkezî bir konumda yer almaktadır.

KAYNAKÇA

Aristoteles, (2019). Metafizik, 2. Baskı. Çev. Ahmet Arslan, İstanbul: Divan Kitap.

Aydınlı, Y. (2018). Fârâbî, 3. Baskı, Ankara: TDV İSAM yayınları.

- Aydınlı, Y. (2008). Fârâbî'de Tanrı - İnsan İlişkisi, 2. Baskı. İstanbul: İz Yayınları.
- Bircan, H. H. (2013). İslam Felsefe Tarihine Giriş, İstanbul: DEM Yayınları.
- Cevizci, A. (2002). Felsefe Sözlüğü, Ankara: Paradigma Yayınları.
- Fârâbî, (2019). El-Medînetü'l-Fazıla, 2. Baskı. İstanbul: Litera Yayıncılık.
- Fârâbî, (1997). İdeal Devlet (El-Medinetü'l-Fazıla), Açıklamalı çeviri Ahmet Arslan, Ankara: Vadi Yayınları.
- Fârâbî, (2003). "Aklın Anlamları" (Risale fi (Meani)l Akl), çev. Mahmut Kaya, İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri, İstanbul: Klasik Yayınları.
- Farabi, (2017). Es-Siyasetü'l-Medeniyye veya Mebâdi'ül-Mevcudat, çev. Mehmet S. Aydın, 2. Baskı. İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları.
- Fârâbî, (2001). Aristo'nun Felsefesi, çev. Hüseyin Atay, Fârâbî'nin Üç Eseri, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gazali, (2019). Filozofların Tutarsızlığı, neşir ve tercüme Mahmut Kaya, Hüseyin Sarıoğlu, İstanbul: Klasik Yayınları.
- İbn Rüşd, (1950). Telhisü'l-Nefs: Telhisü Kitabi'n-Nefs, tahkik Fuad el-Elvani, Kahire.
- Küyel, M. T. (2017) Fârâbî'de Fizik Ötesinin Önemi ve Menşeyi. Mübahat Türker-Küyel Makaleleri II. Cilt, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınevi.